

KAZAK TÜRKÇESİNDE ÖLÜMLE İLGİLİ TABU SÖZLER VE ÖRTMECE KULLANIMI

Taboo Words and Using Euphemism with Regard to Death in Kazakh

Dr. Gülmira OSPANOVA*

ÖZ

İnsan hayatında doğum gibi önemli bir yer alan ölüm fenomeni başlangıçtan beri insan beynini meşgul etmiş, onu çeşitli düşünce, arayış ve açıklamalara sevk etmiştir. Bazı dinî, sosyo-psikolojik nedenlerle tabu engeline takılan ve dolayısıyla açık, doğrudan ifade edilmesinden itinayla kaçınılan ölüm teması örtülü, dolaylı yoldan daha uygun bir dille ifade edilmiştir. Diğer toplum ve dillerde olduğu gibi Kazak Türkleri de ölüme ilgili hemen her nesne ile mefhumu dolaylı bir şekilde dile getirmek suretiyle hem tabuyu çiğnememiş hem de ölüm mefhumunu güzelleştirmişlerdir. Ölümün soğuk ve korkunç yüzünü kelime bazında yumuşatarak daha kabul edilebilir bir hâle getirmişlerdir. Bu bağlamda Kazak Türkçesinde ölüme ilgili hatırı sayılır bir kelime kadrosu mevcuttur. Bunlardan çalışmamızda yer alanları ölüm döşeğinde yatan kişinin durumundan defin törenine kadar birtakım örf ve âdete ışık tutmaktadır: Hal / äl üstinde, ant mezgili, habarşı, karahlı habar, estirtuv, könil aytuv, jubatuv, toktam aytuv, joktau, körisuv, konak ası, süyekke tüsuv, aruvlav, soñğı tazalığı, soñğı saparga şıgarıp saluv, pidiya gurpı vd. Birer güzel adlandırma niteliğinde olan bu söz ve sözcükler Kazak Türklerinin dünya görüşü, dinî inanç ile adap kuralları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ölüm çerçevesinde oluşan bu âdetler, eski Türklerle ait geleneklerle İslami motiflerin yoğunlaşarak bütünleşmesinden ortaya çıkmıştır. Bütün olarak Kazak Türklerinin hayat felsefesini yansıtan bu hususların günümüzde de canlılığını koruması dikkat çekicidir. Ölüm karşısında isyan değil, itaat ve teslimiyet sergileyen söz konusu gelenekler iç içe olduğumuz ölüm gerçeğini hatırlatmakla kalmaz, içeriği değiştirmemekle beraber algıyı değiştirerek hayatı daha yaşanılır hâle getirmektedir. Ölüm üzerine temellendirilmiş sözler, dilde ölümün örtülü biçimde ifade bulmasını sağlayan tabu yasağının diğer Türklerde ve dünyada benzer özellikler taşıdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Örtmece, tabu, etnolengüistik, ölüm ritüelleri, Kazak Türkçesi

ABSTRACT

The phenomenon of death like birth which of course is very important in human life has occupied human brain from the beginning to the present. Because of some religious and socio-psychological reasons, some words have been accepted as taboo and people have preferred using good words directly in a good way instead of bad ones. As in all societies in which people consider death as disaster, Kazakh people have also considered the phenomenon of death as disaster. Because of this understanding and belief, Kazak people have created some good-meaning words instead of taboo words related to death. There are many examples in everyday language in Kazakhstan. As is well known, this kind of language use is called as euphemism. Euphemism is a good expression used in place of words or phrases that otherwise might be considered harsh or unpleasant to hear. People in Kazakhstan try to use words implicitly and good ones directly. By doing this they aim at picturing death as a good phenomenon. They also abstain from using directly bad words being reminiscent of death. They have soften and make acceptable the cold and scary face of death in the words. In this context, words about death have considerable number in Kazakh. The polite words in Kazakh such as hal / äl üstinde, ant mezgili, habarşı, karahlı habar, estirtuv, könil aytuv, jubatuv, toktam aytuv, joktau, körisuv, konak ası, süyekke tüsuv, aruvlav, soñğı tazalığı, soñğı saparga şıgarıp saluv, pidiya gurpı, etc. related to death are very important signs showing the mentality of Kazaks from the beginning of illness until the burial ceremony. These euphemistic words exhibit information about customs and traditions, religious beliefs, worldview, the rules and etiquette of Kazak Turks. At the same time, these kind of words and type of expressions have similarities with other Turkic and world societies. In this article, we try to examine the taboo words and its use in Kazakh with regard to death, and compare the types of euphemistic words of Kazakh with other nations' ones, too.

Keywords

Euphemism, taboo, ethnolinguistics, death rituals, Kazakh, Turkic, Language

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, gospanova@hotmail.com

Giriş

Örtmece ve Tabu

Örtmeceyi tabudan ayrı olarak ele almak mümkün değildir. Tabunun olduğu yerde örtmecenin varlığı kaçınılmazdır. Örtmece ile tabu ilişkisinin anlaşılması için önce tabu üzerinde durmakta fayda vardır. Tanyu, totemik inanca sahip toplumlarda mana ve tabu inancının olduğunu; totem, totemizm, mana ve tabunun iç içe bulunduğu; ayrıca *mana* kelimesinin Pasifik bölgesine ait olmakla birlikte kuvvet, kudret inancını ifade eden bir terim olarak birçok ülkede yaşadığını söyler. Tabu, *ta* “işaretlenmiş” ve *pu* “sürekli, devamlı” şeklinde olup “işaretlenmiş, tayin edilmiş” anlamlarına geldiği gibi, mecazi anlamı ‘günah, yasak, haram, dokunulmaz’ demektir. İngiliz denizcisi, Kaptan Cook, 1777’de Tonga adasını keşfi sırasında bu kelimeyle karşılaşır ve kelimeyi araştırdığında ‘kuvvetle belirtilen, işaret edilen’ anlamlarını saptar. Tabu, alışılmış olanın aksi, zıt anlamlısı olarak biliniyordu. Böylece tabu kelimesi literatüre girer. Eğer bir şey tabu ise, o aynı zamanda tabiatüstü ve tehlikeli bir kudrete (mana) sahipti (Tanyu 1983: 167).

Rusça yayımlanan lengüistik ansiklopedik bir sözlükte ise tabunun tanımı ayrıntılı olarak şu şekilde yer almaktadır:

“Tabu (Polinezya dillerinde), bazı kelimeler, ifadeler veya özel isimlerin kullanımına konulan yasaktır. Tabu fenomeni, dilin (sözün) büyüsel fonksiyonuyla, yani dil yardımıyla bizi çevreleyen ortama doğrudan etki etme imkânına inanmakla ilgilidir. Tabu, çok eski kültürlerle sahip halklar için

(Afrika, Avustralya, Okyanusya, kuzey halkları vd.) karakteristik bir olaydır, ancak az veya çok bütün dillerde de rastlanır. Tabu, salt spesifik bir dil olayı değildir (nitekim bazı davranış biçimleri, belli kişilerle iletişim, herhangi bir yiyecek ve içecek tüketimi, bazı eşya ve malzemelerin kullanımı ile ilgili tabular da vardır) ... Modern dillerde ölümü, ağır hastalıkları doğrudan ifade etmeme, “uygunsuz” varlıkların telaffuzundan kaçınma vs. tabuya dâhil edilebilir. Tabu kavramı, örtmece kavramıyla sıkı sıkıya bağlıdır” (Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar’ 1990: 501).

Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere sözlerin sihirli gücüne inanmaktan kaynaklanan, bir nevi yasak olan tabu örtmeceyi doğurur. Herhangi sebepten dolayı tabu engeline takılan kavramlar örtülü karşılıklarıyla yer değiştirerek ifade edilir.

Howard’a göre örtmece “uygunsuz, sert, patavatsız ifadelerin daha belirsiz, yumuşak ve dolambaçlı olanlarıyla değiştirilmesi olayıdır” (Howard 1985: 101). Aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınan Kazak Türkçesindeki ölümle ilgili ifadelerin örtülü biçimleri, ölümü doğrudan ifade etmekten kaçışın birer tezahürüdür. Bu değiştirme, sadece kelime bazında yapılmakta olup kastedilen kavramda herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Örtmece en genel tanımıyla “örtük adlandırma”dır. Örtük adlandırma daha çok kötü olan bir durumun iyi bir çağrışım yapan ifadeyle ortaya konmasıdır. “Örtmece, anlam değişmediği hâlde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzıdır” (Demirci 2009: 22).

Tabunun ortaya çıkışı ne kadar eski ise örtmecenin de varlığı o kadar eskiye dayanır. Dilsel tabunun her toplumda görüldüğü gibi, örtmece de evrensel bir dil olayıdır.

Ölüm ve Örtmece İlişkisi

Varoluşun temel gerçeklerinden biri ölümdür. Ölüm, insan hayatını anlamlandıran, daha çekici kılan, kaçışı olmayan değişmez bir gerçektir. “Ölüm bir tamamlanmadır. Tıpkı bir ressamın resmini tamamlaması gibi, ölüm de insanı tamamlamakta, ancak ölümlerle insan, tamamlanmış bir resim gibi öteki dünya için son şeklini almaktadır” (Karaca 2000: 6). Ölüm, başlangıçtan bu yana insanları hep düşündürdüren, zihinleri meşgul eden ve yönlendiren bir olgudur. Ölüm hep sorgulanmış, irdelenmiş ve cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Eski çağlarda bile düşünürlerin kalemine konu olmuş, antik Yunan’da Epikür ve Eflatun, Müslüman düşünürlerden Muhâsibi ve İbn Sina enine boyuna ele aldığı gibi, ölümün doğurabileceği korku ve endişeyi aşmak için çıkış yollarını da göstermişlerdir (Hökelekli 1991: 152).

İbn Sina, “Ölüm Korkusundan Kurtuluş” adlı risalesinde ölüm korkusunun sebeplerini şöyle açıklamıştır:

“1. Ölümün hakikatini bilmek. 2. Öldükten sonra kişinin başına neler geleceğini kestirememek. 3. Beden çürüyüp yok olduktan sonra kişilik ve benliğin de tamamen hiçliğe kavuşacağını, buna karşılık kendisinden sonra âlemin varlığının devam edeceğini zannetmek. 4. Ölümden önce ve ölüme yol açan hastalıkların acı ve ızdırabından başka ayrıca ölüm için de bir elemin var olduğunu zannetmek. 5. Öldükten sonra kendisine bir cezâ

ve işkence edileceğine inanmak. 6. Öldükten sonra nereye gideceğini ve başına ne geleceğini bilemeyip, şaşkınlık içerisinde olmak. 7. Arkada bırakacağı mal ve miras üzerine üzüntü duymak” (Hökelekli 1991: 156-157).

İbn Sina’nın bundan yüzyıllar önce tespit ettiklerinin genel olarak günümüz insanları için de geçerli olduğu söylenebilir. Başlangıçtan günümüze dek ölüm karşısında çaresiz kalan insanlar, ölüm korkusunu yenebilmiştir. Ölüm gerçeği ile birlikte oluşan ölümden sonraki belirsizlik, yok olma ve yakınlarından, toplumda kazandığı sosyal statüsünden ayrılma endişesi, ölüm anında acı çekme kaygısı ölümü zaman zaman korkunç, üzüntü ve kaygı verici bir gerçek hâline getirmektedir. Bilim, teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin, geçmişte ve günümüzde ölümlerle ilgili inanç ve âdetlerin oluşması ile uygulanmasında ölümden korkma faktörünün ciddi rol oynadığını söylemek mümkündür (Örnek 1971: 108-109).

İnsanoğlu için doğal olguların içindeki en korkunç ve soğuk olanı ölümdür. Bunun için herhangi bir halkın dilinde ‘ölüm’, ‘öldü’ sözcüklerinin yerine aynı manayı taşıyan, fakat onlardan daha yumuşak olan örtülü eş anlamlıları kullanılır. Örneğin, Rusçada ‘ölmek’ anlamındaki *umeret* kelimesinin yerine *ugasnut* ‘sönmek’, *uyti ot nas* ‘bizden gitmek’, *uyti v luçşiy mir* ‘daha iyi dünyaya gitmek’, *ispustit’ duh* ‘ruhunu teslim etmek’, *ispustit’ posledniy vzdoh* ‘son nefesini vermek’ gibi örtülü ifadeler tercih edilir (Ahmetov 1995: 113).¹

Tuvalıların geleneksel dünya görüşü ve folklorunda ölüm tabulaştırı-

arak “kırmızı tuz almaya gitti”, “atı yana sıçradı” şeklindeki örtmecelerle dile getirilir (Kurbatskiy 2001: 148).

Ölüm, hiçbir zaman basit bir olay olarak görülmemiştir. İnsanlar tarih boyunca ölüm karşısında sergiledikleri çeşitli tutumlarını yazılı, sözlü ve davranışsal olarak şekillendirerek atasözleri, deyimler, beddualar, destanlar, ağıtlar gibi edebi eserler ortaya koymuşlardır (Karaca 2000: 6).

Ölüm tabudur. Dolayısıyla ölümlle ilgili her türlü kavram ve ifadeler de tabu sayılır. Ölüm çerçevesinde oluşan gelenekler de doğrudan ölümü hatırlattığı için bunların da dilde örtülü olarak ifade bulması sağlanmıştır. Bu bağlamda Kazakların ölüm üzerine temellendirilmiş örtmece söz ve sözcüklerinin etnolengüistik açısından ele alınmasında fayda vardır. Çünkü ölüm çerçevesinde şekillenen tabu ve örtmecelerin bir halkın dinî inancı ile yaşam tarzına ışık tutması, o halkın dili ile kültürü arasındaki sıkı bağın olduğunu gösterir. Bu çalışmada, Kazaklar arasında yaşanagelen ölümlle ilgili geleneklerin eski Türk inanç sisteminin bir uzantısı olduğunun vurgulanmasına ve Anadolu Türklüğündeki paralelliğinin gösterilmesine çalışıldı. Kazak Türkçesindeki ölüm merkezli kavramların dolaylı yoldan ifadelendirilerek ölüm olgusunun kelimeler boyutunda hafifletilmeye ve örtülme-ye çalışıldığı gözler önüne serilir.

Kazaklarda Ölüm ve Ölümlle İlgili Örtmeceler

Ölümü yaklaşan kişiyi ziyaret etmek, onu teselli etmek, moral vermek Kazak toplumunda yaygın bir

durumdur. Bu hâlde olan kişi için *hal / äl* üstünde ‘ölüm döşeginde’ ifadesi kullanılır. Yaşlanan veya hastalığı ilerlediğinden artık ölümün yaklaştığını hisseden insanlar, kardeşlerini, ailesini, eş dostunu yanına çağırarak onlarla helallesirler. Yaşamı boyunca yaptığı hataları, bilerek veya bilmeyerek üzdüğü, kırdığı insanlar varsa birbirlerinin kusurlarını affetmesini isterler. Ayrıca geride kalan çocuklarına vasiyetini iletir, kabrinin nerede olması gerektiğini, cenaze yıkama işlerine kimlerin katılmasını istediğini söyler, varsa borçlarının ve emanetlerinin verilmesini ister. Kazak Türkçesinde ölümü çağrıştıran bu olguya *arızdasuv, bakuldasuv*, ösiyet söz, *koştasuv* veya *ant mezgili* denir. Vefat eden kişinin bu son isteğinin yerine getirilmesine büyük önem verilir. Kazak şairi Abay’dan alınan aşağıdaki dördlükte ölüm saatinin yaklaştığını hisseden kişinin bu durum karşısında teslim olması, çok sevdiği eşi dostu gibi kendisinin de bu dünyayla vedalaşma anının gelip çattığını idrak etmesi söz konusudur:

“Jurt aytkan sol ant mezgili, kelsen kerek,

Men de bende, amalsız könsem kerek.

Kızığı zor kayran dos, kayran tautuv,

Sender öldin, men dağı ölsem kerek.” (İslamjanulı 2007: 174-175).

(İnsanların söylediği o and vakti gelse gerek,

Benim de bir fani olarak çaresiz buna itaat etmem gerek.

Eşi bulunmaz dost, unutulmaz ahabap,

Siz öldünüz, ben dahi ölmem gerek.)

Helalleştikten sonra ölüm döşeğinde olan kişi son defa bir yiyecek ister. Bir kişinin dünyada bir yakınının elinden en son tattığı bu yiyeceğe Kazak Türkçesinde *ataw kere* denir. İslam dininin kabul edilmesiyle bunun yerini *iman suvi* ‘iman suyu’ almıştır. İşte bu âdetten dolayı ölen biri için *dämtuzı tavıldı* ‘yiyecek ve tuzu tükendi’² örtülü ifadesi kullanılır (İslamjanulı 2007: 175).

Kazakların eskiden beri süregelen örf ve âdetlerinde vefat eden kişinin defin törenine büyük önem verilmiştir. Vefat eden kişinin yakınları akraba, eş dost, konu komşuya *karalı habarşı* ‘kara haberci’ göndererek ölü mü duyurur.

Birinin ölüm haberini yakınlarına, ailesine duyurmak işine Kazak Türkleri *estirtuv* ‘ıştirme, duyurma’ derler. Bu işe büyük bir titizlikle yaklaşan Kazak Türkleri söz konusu üzücü haberi birden ve doğrudan söylemezler. Ölüye olan saygı gereği ve yakınlarını üzmemeye kaygısıyla, ölüm haberini adabına göre astarlı sözlerle, çeşitli benzetmelerle dolaylı yoldan iletirler. Bu görevi üstlenen kişi veya kişiler kelimeleri itinayla seçerek daha olumlu, yumuşak ve örtülü ifadeleri kullanmak suretiyle karşısındakileri buna yavaş yavaş hazırlayarak ölüm haberini iletirler. Kazak folklorunda *estirtuv* örnekleri pek çoktur. Bunlardan biri çok eski olmakla birlikte söylene söylene ölüm haberini duyurmanın bir formülüne dönüşen şu dörtlüktür:

*“Akkuv uşıp kölge ketti,
Sunkar uşıp şölge ketti,
Olar adasıp ketken jok,
Arkim barar jöngge ketti...”*

(Beyaz kuğu uçarak göle gitti,
Şahin uçarak çöle gitti,
Onlar yolunu şaşırma,
Herkesin gideceği yere yöneldi...)

Burada ölüm sözcüğü hiç kullanılmadığı hâlde, *kuğunun* ve *şahinin* uçup gitmesi şeklindeki örtük ifadelerle dolaylı yoldan ölüm vurgulanmıştır. Eski inanca göre, ölüm anında can bedeni terk ederek bazen bir sinek, bazen de bir kuş şeklinde uçar gider³ (İslamjanulı 2007: 183). Anadolu’nun kimi yerlerinde canın bedenden bir sinek kılığında ayrılacağına inanılması, ayrıca halk dilinde kullanılan “kuşça can” benzetmesinde canın bir kuş gibi uçup gideceği inancının saklı olması gösteriyor ki, Anadolu Türklüğünde de aynı ölüm algısı söz konusudur (Boratav 1973: 33).

Ölüm haberini duyurmanın yukarıda verilen kalıplaşmış varyantına paralel olarak şu örnek de yaygın kullanıma sahiptir:

*“Tuğırdan uşkan ak sunkar,
Kaytıp kolga konar ma?”*

(Tünekten uçan ak şahin Geri kola konar mı?) şeklinde soru sormak suretiyle karşısındakini kötü habere hazırlama söz konusudur.

*“Jazmıştın isi küşti,
Ak sunkar uyadan uştı.
Ketti kelmes saparga,
Kaygısı sizge tüsti...”* (İslamjanulı 2007: 185).

(Kaderin amansızdır işi Ak şahin yuvadan uçtu. Gitti geri dönülmez sefere Kaygısı size düştü.) ifadeleriyle de ölüm geri dönüşü olmayan yolculuğa benzetilerek örtülü yoldan anlatılır.

Eskiden Kazaklarda *estirtuv* çeşitli yollardan gerçekleştirilirdi. Ör-

neğin, seyahatte veya savaşta ölen kişinin bindiği atının kuyruğu kesilerek⁴ giydiği elbiseleri atın üzerine yerleştirilirdi. Bunun dışında ölüm haberini getirmekte olan kişi köyün içine doğru dörtlüye koşarak gelirdi. Böylece köy halkı hiç konuşmadan da ölüm mesajını almış olurdu (Matjanov 2007: 182). Ayrıca ölüm haberini herkese ve yakınlardan geçen yolculara duyurmanın yaygın bir şekli de *karalı tuv köteruw* ‘karalı bayrak kaldırmak’ olmuştur. Bu, ölenin yaşına ve statüsüne göre sırtık üzerine bağlanan bir alemdir. Ölen, çocuk ise alemin rengi beyaz, yaşlı ise siyah, orta yaş insanı ise bir tarafı siyah, diğer tarafı beyaz olurdu (İslamjanulı 2007: 182). *Kara bağlamak* geleneğinin Eski Türklerde olduğu bilinir. Dede Korkut hikâyelerinden Beybörek hikâyesinde “karalı, göklü otağ” ifadesi geçer ki, Oğuzlarda ölü çadırına kara ve gök bayrak asıldığını gösterir (İnan 1986: 196). Günümüzde ise Anadolu’nun bazı bölgelerinde de mezara bayrak asılır, bez parçaları bağlanır. Örneğin; Ankara’nın Haymana ilçesinde ölen genç ise mezarına bayrak asılır. Bayburt’ta gençken ölen, gurbette vefat ederek ya da askerde şehit düşerek memleketlerine getirilenlerin mezarına çeşitli renkte tülbentler ve bezler bağlanır, beyaz bayrak asılır. Adana ve Mersin’de ölen genç kız veya gelin ise mezarın başına kırmızı yazma, genç erkeğe de askerse bayrak asılır. Anadolu’daki bu gelenek, ölenin yaşı ve cinsiyeti ile ilgili bilgi vermenin yanı sıra genç yaşta ya da vakitsiz ölenlerin mezarına daha bir özen gösterildiğini bildirir (Çıblak 2002: 610).

Bir an önce bu üzücü haber bütün

yakın, uzak akrabalara, eş dosta duyurularak onların cenazeyle vedalaşması ve arkasından dua etmesi sağlanır. “Yas tutmak” anlamına gelen *kara jamıluw*⁵ ‘kara örtünmek’ ifadesiyle karşılanan yas ritüeli, bünyesinde birtakım örf ve âdetleri bulundurur⁶. Ölümünden bir yıl sonra merhuma *as beruw* ‘aş verme’⁷ töreni yapılan kadar çadırın yukarı kısmına *karalı tuv* ‘karalı bayrak’ dikilir ve bu eve *karalı üy* ‘vefat edenin evi, karalı ev’ denir. Bundan dolayı oradan geçen yabancılar, ölüm olayından haberdar olurlar ve ölüm çerçevesinde yaşatılan geleneklere ayak uydururlar.

Ölen kişinin ailesine taziyede bulunmak yani *könül aytuw* ‘gönül, niyet bildirme’ de belli bir düzene göre gerçekleştirilen bir gelenektir. *Könül aytuw*, kendi içinde *jubatuw* ‘teselli etmek’, *toktam aytuw* ‘sabır dilemek’, *könül aytuw* ‘baş sağlığı dilemek’ ve *as işkizuv* ‘yemek yedirmek’ gibi aşamalardan oluşur (Kazak halkının daş-türleri men adet-gurıptarı 2005: 143). Ölüm haberi örtülü sözlerle başlayıp baş sağlığı dileme, sabır ve teselli sözleriyle son bulur. Bunlar iç içe olup doğal bir seyir içinde gerçekleşir. Kazak folklorunda baş sağlığı dileme ve teselli sözlerinin de örtülü ifadelerle örüldüğü görülür. Bu teselli sözlerinin güzel örneklerinden birini Seyfullin’den şöyle aktarabiliriz:

“...Ak sunkar uştı uyadan,
Kol jetpeytin kıyadan...
Kanatı bütün sunkar jok,
Tuyacı bütün tulpar jok.
Tozbastı usta sokpaydı,
Ölmesti tañır jaratpaydı.
Topıragı torka bolsın!

Kalganga ömir bersin!” (Seyfullin 1964: 141)

(... Ak şahin uçtu yuvadan,
Erişilmesi zor yüksek tepeden
Kanadı kırık olmayan şahin yok,
Toynağı kırık olmayan cins at
yok.

Yıpranmayı usta işlemez,
Ölmeyeni Tanrı yaratmaz.
Toprağı hafif olsun!
Kalana ömür versin!)

Ölüm haberini duyururken baş-
vurulan motiflerden olan şahinin öle-
nin yakınlarını teselli ederken de kul-
lanıldığı gibi at motifinden de istifade
edildiği görülür. Bu dünyada bütün
canlı ve cansızların geçici olduğu vur-
gulanarak kalanlara ömür dilenir. Bu
tür teselli sözlerinin karşısında ölenin
acılı yakınları ağlamalarını keserek
sabırlı olmaya çalışırlar.

Baş sağlığına gelenler ölenin ya-
kınlarına teselli sözleri söylemenin
yanı sıra onlara hem maddi hem ma-
nevi destekte bulunurlar. *Jetpesti kuv-
ma, kelmeske jilama* ‘yetişemeyeceğini
kovalama, gelmeyecek olana ağlama’
sık kullanılan teselli sözlerindedir
(Gabdullin 2013: 100). Ölenin arka-
sından ağıt yakan annesi, kız kardeşi,
kızı ve eşine teselli sözleri sarf ederek
herkesin bir gün öleceğini, ölenle ölü-
meyeceğini söylerler ve uygun bir üs-
lupla onları durdurmaya çalışırlar.

Kazak Türklerinde ölen kimse için
ağıt yakma geleneğine *joktav aytuv*⁸
‘ağıt söylemek’ veya *davis aytuv / da-
vis saluv / davis şıgaruv / davis kıluv*
‘ses çıkarmak’ da denir. Çok yaygın ve
ölümle ilgili ritüeller arasında olmaz-
sa olmazlardan biri olan bu geleneğin
kökü çok eskilere dayanmaktadır.⁹
Hunlara kadar uzanan bu geleneğin,
Atilla’nın cenaze töreninde ozanlarla
savaşçılar tarafından icra edildiği kay-

dedilmiştir (Ahmetbeyoğlu 2001: 106).
Eski Türkçedeki ölüm çerçevesinde
oluşturulan bütün ritüelleri kasteden
yog / yoğ kelimesi hâlen Kazakçadaki
joktav türevinde varlığını korur.

Günümüzde vefat edenin annesi,
ablası, kız kardeşi ve eşi olmak üzere
kadınlar tarafından söylenen ağıtla,
ölenin yaşarken yaptığı güzel işleri-
nin, meziyetlerinin dile getirilmesinin
yanı sıra ağıt söyleyenlerin acısı da
dışarı çıkarılmış olur. Aşağıda yay-
gın kullanıma sahip ağıtlardan birer
örnek olarak alınan parçalarda, kökü
çok eskiye dayanan ağıt yakma gele-
neğinin İslamî hüviyete bürünerek ya-
şatıldığı görülür:

*“Aguzi dep bastayın,
Asgıs aytıp baspayın.
Şarigattın jolına
Jalgan sözdi kospayın.
İmandı bolgır atamdı
Joktausız kaytıp tastayın?!”*
(‘Euzu’ ile başlayayım
Aceyleyle dilim sürçmesin.
Şeriat yolunda
Yalan söylemeyeyim.
Rahmetli dedemi
Ağıtsız nasıl bırakayım?) veya
*“Bismilla – sözdin örneği,
Fendenin ras ölmegi.
Kudaydın salgan ak isin
Din musulman körmegi.
Bu dünyada turuv jok
Ajalga adam könbegi.”*
(Bismillah sözün nakışındır
İnsanın ölmesi haktır.
Allah’ın takdirini
Bütün Müslümanların görmesi
haktır.

Bu dünyada kalan yoktur
Ecelden kurtuluş yoktur.) (İslam-
janulı 2007: 202).

Bu örneklerde de görüldüğü gibi ‘aguzı, şarigat, iman, bismilla, pende, kудay, ajal, musılman’ ifadelerinin kullanımıyla birlikte hem İslamî unsurlar ön plana çıkarılır hem de ölümü kabullenme, takdirin Allah’a ait olduğunu idrak ederek boyun eğme sergilenir.

“Koy desen halkım koyayın,

Koydan da juvas bolayın.

Keşegi jürgen akemdi

Joktausız kalay koyayın?”

(Dur diyorsanız durayım

Koyundan da mülayim olayım.

Daha dün hayatta olan babamı

Ağıtsız nasıl bırakayım?) (İslam-janulı 2007: 210) diye ağıt sonlandırılır. Bunlar halk arasında yaygın geleneksel ağıt türleridir.

Könil aytuv ve *joktauda* şiir ve müziğin birleştiği belirtilir (Konırat-bayev 2004: 71). Bunun gibi *estirtuv* ve *jubatuv* da gelişigüzel söylenmez, bunlar belli bir kuralı ve düzeni olan halk bilimi ürünleridir.

Taziyeye gelenlerin ölenin ailesiyle görüşmesine ise *körısuv* ‘görüşme’ denir. Bu âdet, evde ağıt yakan kadınlara ve diğer yakınlarına baş sağlığı dileyip onların acısını paylaştıklarını bildirmenin bir yoludur.

Cenazenin defin gününden bir önceki akşam *konak ası* ‘konuk aş, ölü aş’ ismi verilen bir yemek verilir. Yas alametlerinden olan bu yemeğe yabancılar davet edilmez. Merhumun akrabaları, yakınları, eşi dostu ve komşuları davetsiz gelirler (Kazak halkının dastürleri men adet-gurıptarı 2005: 168). Buradaki *konuk* örtmece sözcüğünün insanın ölümlü olması, bu dünyaya misafir gibi geçici bir süreli-

ğine geldiği ve geri döneceği anlayışından hareketle kullanıldığını söylemek mümkündür. Anadolu’da da yaşatılan bu gelenek *kırk ekmeği*, *kazma takırtısı*, *ölünün kırkı*, *kırk yemeği*, *can aş*, *zıkkım yemeği*, *can helvası*, *hayır*, *ölü yemeği*, *kazma-kürek helvası*, *hayat yemeği*, *yiyeceğini vermek* şeklinde çeşitli adlarla anılır (Örnek 1979: 88-89).

Cenaze çıkan evin masrafı da olur. Bundan dolayı bu aileye akrabaları, komşuları büyük baş hayvan, para şeklinde yardım ve destekte bulunurlar. Bazı bölgelerde cenaze töreni ve ilgili merasimleri bittiğinde yaşlı aileyi akrabaları, dostları veya komşuları *könil şay* ‘gönül çayı’ denilen ziyafete davet ederek acısını paylaştıklarını, her zaman desteklediklerini belirtir, moral verirler (Kazak halkının dastürleri men adet-gurıptarı 2005: 169).

Ölen kimseyi defnedilmeden önce yıkama işine Kazak Türkçesinde *aruvlav* ‘temizlemek, arındırmak’ veya *sonğı tazalığı* ‘son temizliği’ denir ve akabinde *akirettik kıyım / akiret* ‘kefen’, *şın kıyım* ‘gerçek giyim’ giydirilir. Cenazeyi yıkama işine, ölmeden önceki vasiyeti üzerine merhumun söylediği kişiler varsa onlar, yoksa hayattayken yakın olduğu eş dostlarından kimse katılır. Bu insanlara *süyekke tüsetin kişiler* veya *süyekşi*, yaptığı işe ise *süyekke tüsuv* (kemiğe inmek) veya *süyekke kiruv* ‘kemiğe girmek’ (Kazak halkının dastürleri men adet-gurıptarı 2005: 190, 221-222) örtülü ifadeleri kullanılır. Burada cenaze, ölü, ceset için bedenin tamamı söylenmeyip *süyek* “kemik” kelimesi kullanılarak bir bakıma bedenden ayrılmaya işaret

edilir (Karabulut vd. 2013: 126). Cenaze için *süyek* dışında Kazak Türkçesinde *mäyit*, *mürde*, *dene* gibi örtülü ifadeler kullanılır. Bu kelimelerin sarf edilmesiyle daha kibar, örtülü ifade kullanılmış olur.

Cenaze defin işlemleri Kazak Türkçesinde *jerlev* ‘yere vermek’, *denni jerge tapsıruv* ‘naaşı toprağa teslim etmek’, *mäyitti jerge beruv* ‘naaşı toprağa vermek’, *soñğı saparga şıgarıp saluv* ‘son yolculuğuna uğurlamak’ şeklindeki örtmecelerle karşılanır (Karabulut vd. 2013: 127). Ağır kış şartlarında cenazeyi geçici bir süre için defnetme geleneğine ise *amanat koyuv* ‘emanet koymak’ yani ‘geçici olarak yere vermek’ denirdi (Janibekov 1993). Defin yerine kadınlar gitmez; ölü evinde kalarak ağıt yakar; gelenlerin taziye dileklerini kabul eder; evdeki cenaze töreniyle ilgili işlerle meşgul olurlar. Ayrıca cenaze çıkan çadırın yerini değiştirirler. Cenaze yikanan yere toprak, taş yığılarak insan ve hayvan ayağı basmayacak şekilde çevrilir. Halk inancına göre böyle bir yere basan insan veya hayvan çeşitli hastalıklara yakalanır. Daha eski dönemlerde ise böyle bir yerin ateşle temizlendiği bilinmektedir. İşte bu arındırılmış, temizlenmiş yere *aruvlagan jer* ‘temizlenmiş yer’ denir (Argınbayev 2005: 71-72).

Yas, cenaze ve anma törenleri, ölenler ile yaşayanlar arasında birtakım ilişkilerin olduğunu gösterir (Roux 1999: 11). Vefat edenin aşı verilene kadar bir yıl boyunca merhumun mezarında veya evinde Kur’an okuyan mollaya *dävir jürgizuvşi* ‘devir

yürüten’ bazen de vefat eden kişinin *günahını üstlenici*, *satın alıcı* da derler. Aş töreninden sonra bu mollaya merhumun yakınları özel hediye veya yüklü para verirler (Kazak halkının dastürleri men adet-gurıptarı 2005: 143-144). Bazı bölgelerde ise aynı ritüele *pidiya gurpı* ‘fidye örfü’, *dävir*, ıskat da denir (Kazak halkının dastürleri men adet-gurıptarı 2005: 191). Ölümünden sonraki yaşama olan inancın bir uzantısı şeklindeki, İslamiyet öncesi dönemine ait bu gelenek, ölü çadırının önüne getirilen ala ipe bağlı dokuz atla ilgili olarak yapılan dinî bir törenle ölenin günahlarının bu atlara geçeceğine inanmaktan kaynaklanır. Daha sonra ise atlar mezara götürülerek kurban edilirdi. İslamiyet’in kabulüyle birlikte atların yerini başka hayvanlar alır. Daha sonraki dönemlerde ise devir yürütme işi şu yönde değişmiştir: Kurban edilecek hayvanlar yine ala ipe bağlı bir şekilde ölü çadırının girişine getirilir. Görevli biri, ölünün yanında oturan mollaya hayvanın bağlı olduğu ala ipi uzatır. Molla “kabul ettim” sözüyle bu ipi eline alıp geri verir. Bu ise ıskat adı verilen, ölünün bir yıllık yerine getirilmeyen oruç ve namaz gibi farzlarının yerine getirilmesi sorumluluğunu üstlenmesi anlamına gelir. Bu işlem, ölenin yaşı kadar tekrarlanır. Ritüelde kullanılan mal ise mollaya veya fakirlere verilir (Ünal 2008: 108). Bunun dışında ıskat işleminin şu şekilde yapıldığı da görülür: Ölenin mal varlığı dikkate alınarak bu ritüel için seçilen mal sayısına eşit sayıdaki fakir fukara naaşın bir tarafına, molla ise diğer tarafa otur-

tulur. Eline ala ipi alan molla *Ala jip, ala jip, bul kisinin bar jazıgın alıp bit!* ‘Ala ip, ala ip, bu kişinin bütün günahlarını al git!’ şeklindeki *arbau* ‘tıslımlı’ sözleri terennüm eder ve karşısında oturan kişiye yüzünü dönerek “Bu bedbahtın günahını alacak mısın?” diye sorar. “Alacağım” cevabı karşısında ala ipin bir ucunu bu kişiye uzatır. Ala ipi eline alan kişi üç kere “aldım, aldım, aldım” demekle ölenin “günahını satın almış olur” (Argınbayev 2005: 72). Merhumun öteki dünyada borçsuz olacağına inanmakla beraber yakınlarının psikolojik bakımdan rahatlama-sını sağlayan ve toplumsal paylaşımı destekleyen bu gelenek Anadolu’da da yaşatılır (Şişman 2002: 464; Ercan 2002: 199). Ölümün öteki dünyada da hayatın devam edeceğine dair bir umut veya hiç olmazsa bir teselli taşıdığı (Roux 1999: 11) düşünülürse, bu tür âdetlerin içeriğini anlamak ve idrak etmek daha kolay olur.

Sonuç

Ölümlle ilgili olarak Kazak toplumunda yaşayagelen bu ritüeller, İslam öncesi dinî inançla İslami kültür dairesine girişle benimsenen dinî ayinlerin karşılarak bütünleştiğini gösterir. Bireysel ve toplumsal hayatta büyük önem arz eden ölüm gerçeğinin, dilde de ciddi bir yer edinmesi doğaldır. Ancak doğrudan ifade edilmesinden kaçınılan ölümlle ilgili her çeşit kavram ve ifade, dilde örtülü ve daha olumlu, hiç olmazsa nötr sözcüklerle karşılanır. Böylece ölümün soğuk yüzü bir nebze olsun yumuşatılmış olur. Bu olguya yukarıda bahsedilen Kazak toplumundaki yas alametlerinde de rastlanır.

Diğer toplumlarda olduğu gibi Kazaklar da ölüm gerçeğini benimseyerek ölümlle iç içe yaşamayı kabul etmişlerdir. Yas törenlerinden de görüldüğü gibi eski Türk gelenekleri ile İslami motifleri yoğurarak cenazeyi en güzel şekilde ebedî istirahatgâhına uğurlamanın gayreti içindedirler. Bütün bu gelenekleri icra ederken de ölümü dil bazında gizleyerek örtülü bir biçimde ifade ederler. Buna ölümü kodlama da diyebiliriz. Bütün bunlar dilde örtmecenin hayatın geçiş dönemlerinden biri olan ölüm nezdinde ne denli canlı ve yoğun olarak yaşatıldığını gösterir.

NOTLAR

- 1 Ölümle ilgili örtmeceler konusunda daha fazla bilgi için bkz. Ospanova 2014: 29-78.
- 2 Anadolu’da bu kavram *yiyecek ekmeği kalmamış* ifadesiyle karşılanır.
- 3 Eski Türk inançlarından kaynaklanan kuş sembolizmi için bkz. Bekki 2004: 53-66.
- 4 Altay’ın Pazırık kurganında bulunan dommuş atların kuyruklarının kesik olması, bu geleneğin ne kadar eskiye dayandığını gösterir. Ayrıca eski Oğuzlar ve Tiyan-şan Kırgızlarında atın kuyruğunun kesilmesi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İnan 1986: 198-199.
- 5 Bu konuda, Dede Korkut’ta geçen *karalı gökklü otöğ* “karalı yeşilli çadır” ifadesiyle yas evinin kastedilmesi ve “kara giyinip gök sarınma” ifadesiyle de yas tutanların uyguladıkları bir geleneğin vurgulanması dikkat çekicidir. Eski Türklerde kara ve gök (yeşil) renklerinin tipik yas renkleri olduğu bilinmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Ögel 1984: 434, 450.
- 6 Kazaklarda ve diğer Türklerde yas ritüelleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hacıgökmen 2013: 393-423.
- 7 Kazaklarda cenaze tören ve şölenleri tertip etme geleneği olan ‘as verme’nin önemi ve diğer yas alametleri hakkında bkz. Ünal 103-130.
- 8 Kazaklarda *joktau* geleneği ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Nurgaliyev 1991: 166.
- 9 Kazak geleneklerinde ölen birisi için ağlayarak ağıt yakma, duyduğu acıyı dışa vurmanın yanı sıra merhumun ruhunun öbür

dünyaya zorluk çekmeden ulaşması için bir aracı görevini üstlendiğine dair görüşler de var. Daha fazla bilgi için bkz. Almuhanova 2009: 62-77.

KAYNAKLAR

Ahmetbeyoğlu, Ali. *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Ankara: TTK Yayınları, 2001.

Ahmetov, Adil Kurmanjanulı. *Türki tilderindegi tabu men evfemiznder*. Kazakistan Cumhuriyeti Milli Bilim Akademisi, A. Baytursınul Dil Bilimi Enstitüsü, Kazak Devlet Dünya Dilleri Üniversitesi. Almatı: Gılım, 1995.

Almuhanova, Riza. *Kazak folklorındaki antikalık sarındar*. Almatı: Arıs, 2009.

Argınbayev, Halel. *Kazaktın otbasılık dastürleri*. Almatı: Kaynar, 2005.

Bekki, Salahaddin. "Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhı Motifi". *Millî Folklor* 8/62 (2004): 53-66.

Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Folkloru: İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973.

Çıblak, Nilgün. "Anadolu'da Ölüm Sonrası Mezarlıklar Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler". *Türk Kültürü* Y.XL 474 (2002): 605-614.

Demirci, Kerim. "Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine". *Millî Folklor* 10/77 (2008): 21-34.

Ercan, Aktan Müge. "Gelibolu Yarımadası'nın Geçiş Dönemi Adetleri Üzerine Bir İnceleme (Doğum-Düğün-Ölüm)". Yayımlanmamış Doktora Tezi. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Gabdullin, Malik. *Kazak halkının avız edebiyeti*. Almatı: Ravan, 2013.

İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm; Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Yayınları, 1986.

İslamjanulı, Kenjehan. *Kazaktın otbası folklorı*. Almatı: Arıs, 2007.

Hacıgökmen, Mehmet Ali. "Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları". *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünçe Armağan*. Konya: S. Ü. Türkiyat Ens. Yay. (2013): 393-423.

Howard, P. *The State of the Language*. New York: Oxford University Press, 1985.

Hökelekli, Hayati. "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/3 (1991): 151-165.

Janibekov, Ö. *Uvakıt keruveni*. Almatı: 1993.

Karabulut, Ferhat ve Gülmira Ospanova. "Örtmece Sözlerin Mantiği: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi". *Teke Dergisi* 2/2 (2013): 122-146.

Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

Kazak halkının dastürleri men adet-gurıptarı. Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı. Ş.Ş. Ualihanov Tarih ve Etnografi Enstitüsü, Cilt 1, Almatı: Arıs, 2005.

Konratbayev, A. *Köp tomдық şıgarmalar jıynağı*. C. 1. Almatı: Mersal Baspa üyi, 2004.

Kurbatskiy, G.N. *Tuvintı v svoem folklore*. Kızıl: Tuvinskoye knijnoe izdanie, 2001.

Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar'. Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya, 1990.

Matijanov, K.İ. *Kazaktın otbasılık folklorı*. Monografiya. Almatı: Arıs, 2007.

Nurgaliyev, R., haz. A. Baytursınov. *Ak yol: Ölen der men tarjimeler. Makalalar jane adebi zerttev*. Almatı: Jahn, 1991.

Ospanova, Gülmira. "Türkiye Türkçesinde Örtmeceler". Yayımlanmamış doktora tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C. 6. Ankara: 1984.

Örnek, Sedat Veyis. *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971.

Roux, Jean-Paul. *Altay Türklerinde Ölüm*. (çev: Aykut Kazancigil) İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.

Seyfullin, S. *Şıgarmalar*. 6 tomдық. Cilt 6. Almatı: Jazuvşı, 1964.

Şişman, Bekir. "Samsun Yöresi'nde Geçiş Dönemleriyle (Doğum, Sünnet, Evlilik ve Ölümle) İlgili Yaşayan Halk İnançları ve Bunlara Ait Uygulamalar". *Erdem Türk Halk Kültürü Özel Sayısı-III*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 13/39 (2002): 445-469.

Tanyu, Hikmet. "Totem, Totemizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983): 155-172.

Ünal, Fatih. "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği". *bilig* 45 (2008): 103-130.